

17. Холодная М.А. Психология интеллекта: парадоксы исследования / Холодная М.А. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – СПб.: Питер, 2002. – 272 с.
18. Щедровицкий Г.П. «Языковое мышление» и его анализ [Электронный ресурс] // Вопросы языкознания. – 1957. – № 1 Г.П. Щедровицкий. Избранные труды. М., 1995. Режим доступа до журналу // <http://www.fondgp.ru/gp/biblio/rus/0>.

УДК 06

ПСИХОСЕМАНТИЧНИЙ ПІДХІД ЩОДО ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНОЇ РЕФЛЕКСІЇ ОСОБИСТОСТІ

Анжела Репецька
(Запоріжжя, Україна)

У статті приведено визначення поняття «екзистенціальна рефлексія»; звертається увага на арсенал психодіагностичних підходів для дослідження рефлексивно-сислової сфери особистості; на основі аналізу сучасних наукових узагальнень і результатів власного емпіричного дослідження обґрунтовується важливість використання методів психосемантичного підходу для діагностики екзистенціальної рефлексії.

Ключові слова: екзистенціальна рефлексія, особистість, психосемантичний підхід, психодіагностика.

В статье приведено определение понятия «экзистенциальная рефлексия»; обращается внимание на арсенал психодиагностических подходов для исследования рефлексивно-смысловой сферы личности; на основе анализа современных научных исследований и результатов собственного эмпирического исследования, обосновывается важность использования методов психосемантического подхода для диагностики экзистенциальной рефлексии личности.

Ключевые слова: экзистенциальная рефлексия, личность, психодиагностика, психосемантический подход.

The article presents a definition of the notion "existential reflection", focus your attention to the arsenal of psychodiagnostic approaches for studying the reflexive-meaning sphere of personality, and on the basis of the analysis of current scientific research and results of the own empirical research, it is substantiated the importance of using the methods of psychosemantic approach for diagnosing the existential reflexion of personality.

Key words: existential reflexion, personality, psychodiagnostics, psychosemantic approach

Постановка проблеми. Життя людини в сучасному швидкозмінному світі супроводжується виникненням різних за масштабом та тривалістю криз особистості. Але ці кризи не варто розглядати тільки в негативному аспекті. Вони, у випадку їх продуктивного подолання, призводять до радикальних особистісних змін, запускають процеси особистісного самовизначення та пошуку більш дієвих й ефективних форм самореалізації. Однією з характерних особливостей таких криз є те, що вони пов'язані з чітко вираженою екзистенціальною активністю людини: опинившись в кризовій ситуації, людина неодмінно ставить перед собою питання екзистенціального змісту.

Як відомо, здатність до продуктивного подолання особистісних криз пов'язана зі зрілістю самосвідомості й високим рівнем розвитку саме особистісної рефлексії екзистенціального змісту. Важливим є не тільки розуміння сутності таких процесів, але й необхідність цілеспрямованого впливу на них.

Для розвитку цієї здатності необхідно не тільки чітко виявити механізми її функціонування і розвитку, а й побудувати релевантні засоби її вимірювання.

Актуальність дослідження. Система особистісних смислів визначає загальний підхід людини до навколишнього світу й самої себе, задає напрямок її діяльності, фокусує її поведінку та вчинки. Людина прагне знайти смисл буття й відчуває фрустрацію або екзистенціальний вакуум, якщо це прагнення залишається нереалізованим [15].

Представники різних напрямів психології вказували на значущість осмислення та переосмислення людиною своєї життєвої позиції, що потенційно формує відповідальну, наділену смыслом життєву позицію (Ф.Є. Василюк, Д.О. Леонт'єв, Т.М. Титаренко, Л.В. Сохань, Д. Б'юдженталь, А. Ленгле, В. Франкл, І. Ялом, А.М. Дорожевець, С.В. Кривцова, С. Левін, Н.Д. Левітов, І.М. Семенов, А.В. Сірій, А.В. Ляшук, Н.М. Пилипенко, Ю.В. Єпімахіна, А.Г. Шишева, К.Ю. Ястребова, В.М. Ямницький, Л.М. Кравець, С.О. Ставицька, О.Ю. Пурло, Н.О. Бреславець, О.А. Бреусенко, О.М. Назарук, Г.В. Рудь), яка спирається на гуманістичні цінності. Екзистенціальні питання зачіпають базові основи буття людини, а пізнання особистості в контексті цих основ, аналіз чинників, що сприяють розвитку і саморозвитку, особистісному зростанню, сприяють глибшому і більш цілісному, інтеграційному погляду на особистість.

Незважаючи на розробленість окремих аспектів цієї тематики, залишається неясною низка питань, передусім, про наявність методик діагностики відомих на сьогодні аспектів рефлексивно-смыслової сфери, що і зумовило актуальність цього дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед сучасних підходів щодо конкретно-експериментального вивчення рефлексії, для нас найбільшу цінність мають напрацювання в руслі дослідження її особистісного аспекту (Н.І. Гуткіна, О.Р. Новікова, І.М. Семенов, С.Ю. Степанов, А.Б. Холмогорова, В.Д. Зарецький, О. Бандура, Б.В. Зейгарнік, Є.І. Ісаєв, І.С. Кон, Є.С. Мазур, І.М. Семенов, В.І. Слободчиков, С.Ю. Степанов, І.І. Чеснокова, Ф.Є. Василюк, Ю.М. Орлов, Т.А. Сімакова, Н.О. Деєва, Г.Н. Траїлін, Б.В. Хаййнен, R. Kluge,

J. Piaget, J. Redford та ін.), в якому припускається розуміння рефлексії як процесу переосмислення, як механізму не тільки диференціації в кожному розвиненому й унікально людському «я» його різних підструктур, але й інтерпретації «я» у неповторну цілісність [11].

Що стосується екзистенціального аспекту рефлексії, то його розуміння на сьогоднішній день неоднозначно і представлено замалою кількістю робіт (Семенов І.М., Анікіна В.Г., Двоєглазова М.Ю.).

Теоретично взаємозв'язок смисложиттєвих орієнтацій та інших індикаторів екзистенціальної рефлексії й особистісної рефлексії обговорювалася ще в працях А. Маслоу, Н.А. Бердяєва, Л.Я. Венгерової і Д.Д. Гур'єва, В.П. Зінченко, Є.Б. Моргунова, В.П. Панова, Ю.Л. Линецького, Д.О. Леонтьєва й ін.

Роботи, предметом дослідження яких є саме екзистенціальна рефлексія та можливості її діагностики, на сьогоднішній день практично відсутні. Можна виділити напрацювання російських науковців (Семенов І.М., Анікіна В.Г.), предметом дослідження яких є саме цей аспект рефлексії. Так, Анікіна В.Г. визначає екзистенціальну рефлексію як складний багаторівневий процес усвідомлення, переосмислення й корекції людиною свого цілісного образу, підстав особистісного буття (екзистенціальних змістів), суперечливості існування в просторі суб'єктивного розвитку. Авторка вважає екзистенціальну рефлексію феноменологічно близькою до особистісної рефлексії, але специфічною формою і вводить термін «екзистенціально-особистісна рефлексія» [1]. Двоєглазова М.Ю. [2] визначає екзистенціальну рефлексію як інтегральне утворення, що складається із сукупності інтелектуальної, кооперативної, комунікативної, особистісної й регулятивної рефлексій. Актуалізація екзистенціальної рефлексії у проблемно-конфліктних ситуаціях, на думку автора, призводить до радикальної зміни «Я» як цілого, та після подолання проблем екзистенціальна рефлексія «знову диференціюється на попередні їй типи рефлексивних процесів, але які протікають уже на основі функціональної структури особистості» [2].

Серед робіт українських авторів близькими за змістом до дослідження екзистенціальної рефлексії є дослідження, в яких вивчалися рефлексивно-сміслові, мотиваційні та ціннісні компоненти професійного становлення або самовизначення (Становських З.Л., 2005; Вілюжаніна Т.А., 2006; Дмитерко-Карабин Х.М., 2004; Ж. Вірна, 2009); можливості формування та розвитку рефлексивно-сміслові сфери особистості (Мельничук І.Я., 2001; Білоконний С.П., 2011; Ставицька С.О., 2012; Завірюха В.В., 2007; Пономаренко І.Л., 2003; Рудь Г.В., 2005; Бреславець Н.О., 2010; Бугерко Я., 2008), а також різних аспектів саме рефлексії (Ангеліс К.О., 2010; В.Фурман, 2010; Васильєва М.О., 2011; Веремчук А.М., 2009; Турчин Т., 2009); питання, пов'язані з екзистенціальною кризою (Пурло О.Ю., 2010; Бреусенко О.А., 2000).

У західній психології явища, що мають екзистенціальний зміст, вивчають з метою дослідження природи й детермінантів якості життя, або суб'єктивного благополуччя, позитивних і негативних джерел благополуччя, ролі

суб'єктивних процесів у розвитку психопатологій, соціально-психологічного моделювання задоволеності життям (Pavot W., Diener E.) [14].

Але теоретичний аналіз останніх публікацій свідчить про відсутність значущих успіхів в напрямку побудови діагностичної концепції екзистенціальної рефлексії та чіткої операціоналізації цього конструкту.

Мета статті. Проаналізувати можливості використання психосемантичного підходу щодо діагностики екзистенціальної рефлексії особистості.

Виклад основного матеріалу. Визначимося з власною позицією щодо сутності об'єкту нашого дослідження – екзистенціальної рефлексії.

«Екзистенція (від лат. exsistentia – існування) – одне з основних понять екзистенціалізму, що означає спосіб буття людської особистості – являє собою те центральне ядро людського «Я», завдяки якому це останнє виступає не просто як окремий емпіричний індивід і не як «мислячий розум», тобто щось загальне (загальнолюдське), а саме як конкретна неповторна особистість. Одне з найважливіших визначень екзистенції – її необ'єктивованість...» [17, с.532].

Екзистенція, як відзначає Орлов А.Б., припускає рефлексію, можливість і здатність людини вибирати; вона відкрита як стосовно нематеріальної сфери цінностей і змістів, так і стосовно світу та до людей, з якими людина на рівні зустрічі (екзистенціальної комунікації) може вступати у взаємодоповнюючі стосунки [6].

Екзистенціальна сфера особистості досліджується в рамках екзистенціальної психології, яка вивчає: 1) проблеми часу, життя й смерті; 2) проблеми волі, відповідальності й вибору; 3) проблеми спілкування, любові й самотності; 4) проблеми пошуку смислу існування. Цей напрямок психологічної науки підкреслює унікальність незводимого до загальних схем особистого досвіду конкретної людини, а однією з цілей ставить рішення проблеми відновлення автентичності особистості – відповідності її буття у світі її внутрішній природі [8, с. 455].

Наше дослідження ґрунтується на основному положенні, згідно з яким екзистенціальна рефлексія - це процес добування екзистенціального змісту з відповідного досвіду. За аналогією з особистісним змістом, у системі екзистенціальних змістів ми виділяємо три смислових процеси – екзистенціальне смислоутворення, екзистенціальне смислоусвідомлення та екзистенціальна смислопобудова.

Екзистенціальна рефлексія "запускається" критичною життєвою ситуацією, яка порушує ціннісно-смислову єдність особистості та завжди супроводжується:

1) необхідністю перегляду життя в цілому, що з неминучістю «виводить» особистість на питання про зміст її існування, тобто на екзистенціальні процеси;

2) прийняттям особистістю на себе відповідальності за подолання цієї кризи (таке подолання пов'язане зі зміною Я-образу і Я-концепції).

Таким чином, екзистенціальна рефлексивна активність особистості проявляється через зміни уявлення про себе (образу Я), через зміну

самоствалення, через особливості смислу життя особистості як узагальненого мотиваційно-смислового утворення [10].

Звідси й впливає дві можливі стратегії емпіричного вивчення екзистенціальної рефлексії:

- через відтворення власне екзистенціально-рефлексивного процесу, наприклад в формі експерименту;
- через дослідження продуктів і результатів екзистенціально-рефлексивного процесу, а саме: образу Я, самоствалення, особливостей смислу життя особистості.

Об'єктом екзистенціальної рефлексії, її субстратом є сфера особистісних змістів, а точніше – екзистенціальних змістів. Тому, відповідно, методи емпіричного дослідження повинні бути аналогічні методам вивчення смислової сфери, смислової реальності. Хоча О.Ю. Пурло [9] вважає, що редукція екзистенціальних переживань тільки до смислових складових неправомірна, оскільки не відбиває інших кінцевих даностей, пов'язаних з духовним «виміром» особистості.

Д.О. Леонт'єв виділяє 3 підходи до проведення експериментальних досліджень смислової реальності [5]:

1. Проективний підхід до діагностики смислових структур (досліджуваному надається можливість «структурувати або інтерпретувати запропонований проективний матеріал відповідно до його картини світу так, що проективна продукція - малюнок, розповідь, завершення речення буде в якомусь відношенні ізоморфна його суб'єктивній реальності й внаслідок цього дозволить виносити судження про цю реальність» [5].

2. Психосемантичний підхід до вивчення змістів, особливість якого полягає в тому, що досліджуваному пред'являються у вигляді деякого списку цінності або поняття. Важливо розуміти, що цей «набір» у списку може не бути вичерпним. Крім того, рівень особистісних цінностей розташовується вище рівня усвідомлення, тобто вище вербального рівня смислової сфери – тобто досліджуваному пред'являються не особистісні цінності або поняття, а їхні вербальні проєкції на рівень усвідомлення [3].

3. Якісно-феноменологічний підхід до вивчення змістів, орієнтований на збір даних, що представляють інтерес самі по собі, поза залежністю від дослідницьких гіпотез, тобто припускає усвідомлення респондентом тих або інших аспектів свого життєвого світу, спирається на усвідомлення й стимулює його розвиток і поглиблення [3].

Д.О. Леонт'єв зазначає також, що смисловою реальністю в цілому не може охопити жоден метод або методичний підхід. Саме тому експериментальне дослідження цієї реальності вимагає застосування комплексної експериментальної стратегії й різних, доповнюючих один одного, методів і підходів [5].

Продовжуючи думку Леонт'єва Д.О., Карпов О.В. акцентує увагу на важливості розуміння того, що рефлексія в принципі не може бути зрозуміла й пояснена, розкрита й продіагностована як монопроцес (нехай і дуже складний): вона за своїм змістом є поліпроцесуальним утворенням психіки, що синтезує в

собі цілу систему метапроцесів. Жоден з них, однак, не є тотожним рефлексії в цілому, хоча й репрезентує її в тій або іншій мірі. Тому жодна з існуючих у цей час окремо взятих методик не може забезпечити реальну - багатомірну діагностику рівня розвитку рефлексії. Кожна з них парціально діагностує той або інший “зріз” процесуального змісту рефлексії [29]. Ці методологічні положення окреслюють поліпроцесуальний підхід.

У рамках пракиологічного підходу (школа рефлексивно-гуманістичної психології та педагогіки творчості І.М. Семенова) був проведений цикл спеціальних досліджень рефлексії саме екзистенціального характеру (Анікіна В.Г., Двоєглазова М.Ю.). Так, І.М. Семенов [12], В.Г. Анікіна [1], перш за все, носієм емпіричного матеріалу для аналізу вважають текст та відзначають, що вивчати екзистенціальну рефлексію можливо щодо рефлексивного змісту, який презентується в самому тексті у вигляді утворюючих його лінгвістичних одиниць - це властиво визначенню буттєвих змістів, суб'єктивних цінностей і цілей, життєвих принципів, а також якостей особистості, змісту життєвого досвіду (якщо тільки вони «використовуються» суб'єктом в аксіологічному ракурсі в процесі вирішення проблемно-конфліктної ситуації – ПКС). У процесі дослідження цього аспекту рефлексії пропонується вирішувати ПКС екзистенціально-особистісного характеру з «оголеними», відкритими протиріччями між різними екзистенціальними змістами в рамках певного змодельованого змісту [1].

Використання методів психосемантики безперечно є важливим для діагностики рефлексії екзистенціального характеру. В понятті «психосемантика», як вважає В.П. Серкін [13], слід розрізняти дві предметні області загальної психології – психологію суб'єктивної семантики та психосемантику. Психологія суб'єктивної семантики покликана досліджувати та реконструювати структури суб'єктивного досвіду (системи значень та смислів), на основі якого будується образ світу людини (як складова частина свідомості). В свою чергу, предметом дослідження психосемантики є моделювання систем значень як структур репрезентації досвіду в свідомості.

Загальними для них є такі дослідницькі задачі як зв'язування досліджуваного значення (стимула, предмета) з іншими значеннями, системами значень (стимулами, об'єктами); виділення серед цих зв'язків найбільш значущих, істотних та подальша інтерпретація ставлення досліджуваного до явища, що вивчається. Але задачу узагальнення (генералізації або інтерпретації) отриманих результатів і конструювання моделі структури суб'єктивного досвіду, ці два підходи вирішують по-різному: в психології суб'єктивної семантики – шляхом опису образу світу з мінімальною кількістю обмежуючих допусків, в психосемантиці - як задача побудови операціональних аналогів проміжкової змінної з використанням математичних процедур, що опосередковують.

Побудова семантичних просторів реалізує дві задачі: координатні осі, що утворюють «скелет» семантичного простору, виступають операціональним аналогом категоріальної структури індивідуальної свідомості; розміщення ж в семантичному просторі значень, які аналізуються, дозволяє реконструювати

семантичний склад значень як одиниць індивідуальної свідомості. Іншими словами, людина оцінює різні поняття за допомогою спеціальних шкал, а отримані результати проходять багатомірну матстатистичну обробку для розрахунку відстаней між поняттями в семантичному просторі [16].

У контексті нашої проблематики, для обговорення та дослідження проблеми смислів важливо вважати поняття «смысл» родовим по відношенню до поняття «значення», тому що ставлення людини до об'єктів зовнішнього світу, найбільш глибокі структури суб'єктивного досвіду людини, представлені їй саме у вигляді смислових ставлень (Д.О. Леонтьєв, 1996; Є.Л. Доценко, 1998). Та важливо також розуміти, що в більшості методів дослідження та моделювання систем значень використовується вербальна стимуляція, вербальні шкали, оцінки та завдання, тому важко визначити межу між методами суб'єктивної семантики, психосемантики і, навіть, психолінгвістики [16].

Отже, враховуючи все вищезазначене, можна зробити висновок про те, що продуктивність використання методів психосемантичного підходу для дослідження особливостей саме екзистенціальної рефлексії обумовлена наступними причинами:

1) вони дозволяють реконструювати індивідуальну систему значень, через призму якої відбувається сприйняття суб'єктом світу, інших людей, самого себе, а також вивчення її генези, будови та функціонування [7];

2) вони дозволяють оцінити трансформації Я-образу або Я-концепції, які займають центральну позицію в екзистенціально-рефлексивних процесах. Образ Я – це також складова індивідуальної свідомості, що піддається категоризації суб'єктом по певних суб'єктивних шкалах.

Петренко В.Ф. [7] показано, що чим більше суб'єктивних шкал у власному самоописі виділяє суб'єкт, тим більше складною й високоорганізованою Я-концепцією він характеризується. Крім того, складність Я-концепції корелює з рівнем рефлексивної активності суб'єкта.

Якщо в ранніх роботах з використанням методів психосемантики дослідження проводилось здебільшого з лексично простими об'єктами (одичними поняттями) та бінарними шкалами, то в наш час з'являються роботи, в яких об'єктами аналізу та засобами їхнього опису та оцінки виступають розгорнуті тексти [7].

Така ж тенденція прослідковується і в дослідженнях екзистенціального аспекту рефлексії та близьких до нього сфер дослідження. Так, ряд авторів до своїх дослідницьких діагностичних комплексів, націлених на дослідження рефлексивно-сміслової сфери, включили незавершені речення, модифіковані у відповідності до завдань дослідження (І.М. Семенов, В.Г. Анікіна, М.Ю. Двоєглазова, З.Л. Становських, Г.О. Пальм та ін.). Інші використовували продукти вільних дискурсів досліджуваних за проблематикою дослідження (І.М. Семенов, В.Г. Анікіна, Х.М. Дмитерко-Карабин, К.О. Ангеліс, О.А. Бреусенко, А.М. Веремчук, Г.І. Катрич, Я. Бугерко).

У рамках проведеного нами дослідження особливостей екзистенціальної рефлексії в студентів-психологів, ми також застосували метод незакінчених

речень, модифікований на основі «Методу мотиваційної індукції» Ж. Нюттена, а також метод вільного дискурсу (міні-твір «Смисл мого життя»). Дослідженням було охоплено 99 осіб – студентів 1-5 курсу спеціальності «Психологія» гуманітарно-правового факультету ЗНТУ.

Як зауважує В.Ф. Петренко [7], метод незавершених речень, речень з пропуском, де заповнення відсутньої ланки словами, що взаємозамінюються, є модифікацією психосемантичного методу підстановки та свідчить про семантичну близькість цих слів. Тобто, застосовані нами методики також відносяться до арсеналу методів психосемантичного підходу.

На першому етапі аналізу отриманих результатів, нами було проведено контент-аналіз продуктів завершення речень та міні-творів.

По-перше, найбільш значущими для нас категоріями, що були виділені в ході контент-аналізу незавершених речень, виявилися наступні: пошук себе, процес життя (задоволеність життям), досягнення (успіх), перешкоди та перепони. Наш перелік категорій має загальну область перетину з категоріями, які було виділено в дослідженні П. Іберсолем і його співавторами (Ebersole, 1998) [4]: саморозвиток, користь, сім'я, рух до Бога, розуміння, досягнення, улюблена робота; процес життя, різне.

По-друге, нами було виділено поняття, які найчастіше зустрічаються в текстах міні-творів досліджуваних. Ними виявилися поняття життя, смисл, бути, любити, мета, знайти. Оцінка частоти зустрічаємості окремих категорій в текстах міні-творів є дійсно важливим показником в дослідженні екзистенціальної рефлексії: чим частіше зустрічається те чи інше поняття, тим більшу вагу воно має в семантичному просторі досліджуваних. Коли говорять про контент-аналіз текстів, то головний інтерес завжди заключається не в самих характеристиках змісту, а у позамовній реальності, що за ними стоїть – особистих характеристиках автора тексту, переслідуваних ним цілях, характеристиках адресата тексту, різних подіях життя.

Означені нами категорії та поняття, згідно з логікою психосемантичного дослідження, стають в подальшому поняттями для психосемантичної оцінки за відповідними шкалами з метою побудови та оцінки семантичного простору.

Однак варто відмітити, що аналіз настільки складного феномена як екзистенціальна рефлексія не може бути обмежено тільки системою особистісних змістів у вузькому їхньому розумінні. Погоджуючись з А.В. Сірим [15], зауважимо, що вивчення смислової сфери особистості має носити системний характер і включати вивчення індивідуальних особливостей на різних рівнях системи особистісних змістів: мотиваційно-потребнісних характеристик, структур самосвідомості, соціально-психологічних аспектів поведінки.

Висновки.

1. Дві основні дослідницькі традиції, що склалися у вітчизняній психології, в яких рефлексія є предметом дослідження, у тому числі й емпіричного – це поліпроцесуальний підхід (О.В. Карпов, Д.О. Леонтьев) та праксиологічна концепція (І.М. Семенов), безпосередньо реалізована у вивченні екзистенціальної рефлексії в проблемно-конфліктних ситуаціях

(В.Г. Анікіна) та екзистенціальної кризи (Пурло О.Ю., Бреусенко О.А.).

2. На сьогодні єдиної методики для діагностики рівня розвиненості саме екзистенціальної рефлексії особистості нами знайдено не було. Найбільш прийнятною є комплексна діагностика, яка б містила в собі дослідження продуктів і результатів екзистенціально-рефлексивного процесу, а саме: образу Я, самоствавлення, особливостей смислу життя особистості.

3. Одним із продуктивних підходів до вивчення смислу життя як результату процесу екзистенціальної рефлексії є використання методів психосемантичного підходу: методики незакінчених речень і вільних дискурсів на задану проблематику.

Перспективи подальших розвідок. Подальший аналіз окреслених категорій для вивчення семантичного простору досліджуваних з використанням методу репертуарних решіток психосемантичного діагностичного підходу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Анікіна В.Г. Екзистенціальна рефлексія личности в проблемно-конфликтных ситуациях: дисс. ... кандидата психол. наук: 19.00.07 «Педагогическая психология» / Анікіна Вера Геннадьевна. – М., 2000. – 177 с.
2. Двоглазова М.Ю. Структура личностной рефлексии студентов: дисс. ... кандидата психол. наук: 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / Двоглазова Маргарита Юрьевна. – М., 2008. – 180 с.
3. Карпов А.В. Закономерности структурной организации рефлексивных процессов / А.В. Карпов // Психологический журнал. – 2006. – Т. 27. – № 7. – С. 18-28.
4. Леонтьев Д.А. Эмпирическая типология смыслов жизни в США и России / Леонтьев Д.А., Осин Е.Н. // Прикладная психология как ресурс социально-экономического развития современной России. Материалы межрегиональной научно-практической конференции. – Москва, 2005. – С. 259-260.
5. Леонтьев Д.А. Феномен рефлексии в контексте проблемы саморегуляции / Д.А. Леонтьев, А.Ж. Аверина // Психологические исследования. – 2011. – № 2 (16). – [Электронный ресурс]//Психологические исследования: электрон. науч. журн. 2011. N 2(16). URL: <http://psystudy.ru>.
6. Орлов А.Б. Экзистенциальный анализ и клиентцентрированная психотерапия: сходство и различие / Орлов А.Б., Лэнгле А., Шумский В.Б. // Вопросы психологии. – 2007. – № 6. – С. 21-36.
7. Петренко В.Ф. Основы психосемантики / Петренко В.Ф. – [2е изд., доп.]. – СПб.: Питер, 2005. – С. 113-115.
8. Психология. Словарь / [под общ. ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского]. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с. – С. 455.
9. Пурло О.Ю. Екзистенційна криза як чинник формування творчої життєвої позиції особистості: дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / Пурло Олена Юріївна. – К., 2010. – 260с.
10. Репецька А.В. Теоретичні засади дослідження екзистенціальної рефлексії як виду особистісної рефлексії / А.В.Репецька // Науковий часопис НПУ імені

- М.П.Драгоманова. Серія №12. Психологічні науки: Зб. наукових праць. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2012. – № 37 (61). – С. 65-69.
11. Семенов И.Н. Обзор отечественных научных школ психологии творчества и рефлексии / И.Н.Семенов // Психология: журн. высшей школы экономики. – 2009. – № 4. – С. 23-31.
12. Семенов И.Н. Социокультурная роль экзистенциальной рефлексии в развитии целеобразования и самоотношения творческой индивидуальности / И.Н.Семенов // Мир психологии. – 2011. – № 1 (65). – С. 70-82.
13. Серкин В.П. Методы психосемантики: [Учеб. пособие для студентов вузов] / В.П.Серкин. – М.: Аспект Пресс, 2004. – 207с.
14. Серый А.В. Психологические механизмы функционирования системы личностных смыслов / А.В. Серый. – Кемерово: Кузбассвузиздат, 2002. – 183 с.
15. Серый А.В. Система личностных смыслов: структура, функции, динамика/А.В.Серый. – [Электронный ресурс]/URL: <http://hpsy.ru/public/x2425.htm>
16. Соломин И.Л. Методика психосемантической экспресс-диагностики мотиваций / Соломин И.Л. // Школьные технологии. – 2008. – № 1. – С. 159-168.
17. Философский словарь / под ред. И.Т. Фролова. – М.: Политиздат, 1991. – 560 с. – С. 531-532.

УДК 7.01.373.21.373.31

ЯЗЫК ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА В ХУДОЖЕСТВЕННО-ЭСТЕТИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО И МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Елена Ривина
(Москва, Россия)

У статті презентовано мову зображувального мистецтва, що сприяє комунікації між: художником (думки, погляди, ідеї, образи, які автор намагався втілити у творі, донести до глядача) і глядачем (людина, яка сприймає або використовує мистецькі твори). Таке спілкування опосередковане творами мистецтва (художні особливості, формальні характеристики змісту роботи); представлено модель використання композиційних закономірностей, які складають основу мови зображувального мистецтва, у процесі залучення дітей дошкільного й молодшого шкільного віку до мистецтва.

Ключові слова: *мова зображувального мистецтва, художньо-естетичне виховання, дошкільна освіта, методика викладання зображувального мистецтва у початковій школі.*

В статтє репрезентирован язык изобразительного искусства,